

Preliminarno saopštenje
UDK 26(497.16)(047.53)

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

Historický ústav Akademie věd ČR, Prag

frantsistek@volny.cz

„U NAŠOJ KUĆI SE UVEK OSEĆAO MIRIS AUŠVICA“

Razgovor s Jašom Alfandarijem (1946–2018), osnivačem i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore¹

Ovaj tekst predstavlja centralni dio polustrukturisanog intervjua s Jašom Alfandarijem (1946–2018), osnivačem i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore, koji je autor vodio 22. novembra 2017. Radi se o jednom od posljednjih intervjua s J. Alfandarijem, koji je preminuo nekoliko mjeseci kasnije, 12. jula 2018. Prema saznanjima autora, to je ujedno i jedini polustrukturisani intervju vođen s ovom značajnom ličnošću postreferendumske Crne Gore i postsocijalističkog balkanskog jevrejskog života u naučne svrhe, uz metodološke principe koji se koriste u društvenoj i kulturnoj antropologiji. Intervju sadrži autobiografske elemente predstavnika prve postholokaustne generacije, refleksije jevrejskog identiteta i sjećanja na holokaust, kao i njegovu ličnu verziju priče o nastanku i prvim godinama postojanja Jevrejske zajednice Crne Gore, osnovane 2011.

Ključne riječi: *Jaša Alfandari, Jevrejska zajednica Crne Gore, jevrejski narod, holokaust*

U srijedu 22. novembra 2017, u prostorijama Jevrejske zajednice Crne Gore u Podgorici, sastao sam se s Jašom Alfandarijem (1946–2018), jednim od osnivača i prvim predsjednikom Jevrejske zajednice Crne Gore (JZCG). Glavni povod našeg sastanka bio je unaprijed dogovoreni razgovor koji mi je trebalo poslužiti kao jedan od izvora za izlaganje o putu crnogorskih Jevreja od faktičke socijalne, vjerske, nacionalne i kulturne nevidljivosti do državom priznate i međunarodno prepoznatljive zajednice, koje sam početkom decembra 2017. u Pragu predstavio na međunarodnoj interdisciplinarnoj balkanističkoj konferenciji *Bal-*

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

kan Express: The Invisible, the Overlooked, the Forgotten. Pomenuto izlaganje je kasnije preraslo u jedan znatno veći istraživački projekat o prošlosti i sadašnjosti Jevreja u Crnoj Gori, u okviru kojeg smo se odlučili objaviti i ovaj tekst.

Naš razgovor u četiri oka trajao je tri sata. Jaša je gotovo sve vrijeme pušio jedan cigar za drugim, ponekad se gotovo gubio u oblaku dima. Ali nije nipošto djelovao nervozno kao mnogi notorni pušači, naprotiv, bio je konstantno vrlo fokusiran, jasan i precizan. Periodično je glasno dozivao sekretaricu zajednice, gospođu Nadu Radulović, prisutnu u drugoj sobi iza zatvorenih vrata, da nam donese još vode ili ponudi rakiju. Oko podne pridružio nam se rabin Ari Edelkopf, koji je nekoliko mjeseci ranije došao na poziv JZCG u Crnu Goru zajedno sa suprugom i sedmero djece da bi postao prvi vrhovni rabin Crne Gore sa stalnim boravkom u toj zemlji. Nakon njegovog dolaska, razgovarali smo još dva sata, uglavnom na engleskom, pri samom kraju u prisustvu još jednog člana zajednice, gospodina Mareka Lorinca, porijeklom iz Košica u Slovačkoj. Kad sam poslije više od pet sati izašao iz sjedišta JZCG na Ulicu Filipa Lainovića i pogledao mobilni telefon, saznao sam da je upravo tokom našeg razgovora, koji je neminovno mnogo puta skrenuo ka temama holokausta, genocida, mržnje i tolerancije, u Hagu kod Međunarodnog suda za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije za genocid u Srebrenici i zločine protiv čovječnosti počinjene u ratu u Bosni i Hercegovini osuđen na doživotnu zatvorsku kaznu zloglasni bosanskohercegovački general Ratko Mladić. Osjetio sam kao da su ta vijest i razgovor koji smo ranije vodili povezani nekim tajanstvenim vezama. Nadao sam se da ću u skoroj budućnosti, čim ponovo dođem u Crnu Goru, nastaviti sa razgovorom i postaviti neka dodatna pitanja. Nažalost, to je bio moj prvi i jedini intervju sa Jašom Alfandarijem koji je preminuo samo nekoliko mjeseci kasnije, 12. jula 2018. Intervju sa ličnošću koje više nema definitivan je i neponovljiv, s vremenom samo dobija na cijeni i na težini, kao da se radi o nekoj vrsti testamenta.

Tekst koji slijedi predstavlja centralni dio neobjavljenog polustrukturiranog razgovora s Jašom Alfandarijem, u kojem sagovornik rezimira djelove svoje životne priče, okolnosti nastanka Jevrejske zajednice Crne Gore, njegova viđenja holokausta i istorijske sudbine jevrejskog naroda na prostoru Crne Gore i Zapadnog Balkana. Radi se o jednom od posljednjih razgovora koje je dao pri kraju života.² Koliko mi je poznato, to je istovremeno i jedini razgovor sa ovom markantnom ličnošću postreferendumske Crne Gore kao i šireg „jevrejskog svijeta“, koji je vođen primarno iz stručnog, istraživačkog ugla, odnosno o jednom po-

² Nekoliko mjeseci nakon mog razgovora, namijenjenog prije svega za naučne svrhe, s Jašom Alfandarijem je uspjela napraviti intervju izraelska novinarka Felice Fridson (Felice Friedson). Članak je u listu *The Jerusalem Post* izašao tek nekoliko dana nakon iznenadne smrti njenog sagovornika u julu 2018, vidi: Felice Friedson, Finding the Jews of Montenegro: One Man's Mission, *The Jerusalem Post*, 20. 07. 2018, dostupno na: <https://www.jpost.com/diaspora/finding-the-jews-of-montenegro-one-mans-mission-563024>

lustrukturiranom razgovoru vođenom prema metodologiji korišćenoj primarno u socijalnoj i kulturnoj antropologiji. Tekst koji slijedi navodimo zbog autentičnosti na srpskom (ekavskom) kojim je J. Alfandari, čovjek radikalne antifašističke orijentacije, veliki privrženik crnogorske nezavisnosti i multikulturnog suživota, govorio do kraja života. Razgovor donosi autobiografsku priču pripadnika prve jevrejske poslijeratne generacije (*first post-holocaust generation*), rođenog 1946. godine (od oca – pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta iz srpske sefardske porodice i majke iz mađarske/vojvođanske aškenaske porodice, povratnice iz nacističkog koncentracionog logora), koji je krajem 60-ih godina 20. vijeka napustio domovinu i otišao u Izrael, da bi se u bivšu Jugoslaviju vratio iz porodičnih razloga početkom 90-ih godina, upravo u vrijeme njenog raspada. Jaša Alfandari u našem razgovoru iznosi vlastitu verziju nastanka i prvih godina djelovanja Jevrejske zajednice Crne Gore, čiji je bio glavni osnivač i prvi predsjednik.

„Manjina koja se ne skuplja“: Jevreji u Crnoj Gori do osnivanja Jevrejske zajednice CG

„Crna Gora se često ne uklapa u standarde, ni svetske, ni evropske, ni balkanske. Crna Gora je uvek neki izolovani dio nečega većeg, često udaljena od evropskih trendova, uključujući ksenofobiju. Tako je bilo do 1918. kad su velike sile Crnu Goru poklonile srpskom kralju, dali su mu Crnu Goru na poklon za učešće u Prvom svetskom ratu. Božićni ustanak nije mogao da uspe, baš kao ustanak u Varšavskom getou. U međuratnom periodu u Crnoj Gori živelo je oko 20 jevrejskih porodica, istorija crnogorskih Jevreja u to vreme slabo je poznata. Bilo je Jevreja u Pljevljima, u Kotoru, uglavnom tamo gde je do tada bio austro-ugarski uticaj. Zna se takođe da je Sava Kovačević radio u jevrejskoj pilani u Nikšiću. Na početku italijanske okupacije 1941. u Crnoj Gori našlo je utočište oko 800 Jevreja iz drugih krajeva Jugoslavije. Do 1943. pod italijanskom okupacijom situacija za Jevreje bila je u Crnoj Gori i Albaniji snošljiva. U Albaniji je prije rata bilo 300 i na kraju 2000 Jevreja. Crna Gora i Albanija su jedine dve države koje su izašle iz rata sa većim brojem Jevreja nego na početku. Gestapo nakon nemačke okupacije uspeva da hapsi oko 100 Jevreja, nekih 6–7 familija otkrili su četnici. Ipak je nakon rata na teritoriji Crne Gore bilo nekoliko puta više Jevreja nego na početku. Moja baka i tetka su se pored mnogih drugih tokom Drugog svetskog rata krile u Crnoj Gori i tako su preživle, ali se ne zna gde i ko ih je krio.³

³ U nekim drugim razgovorima, J. Alfandari je pominjao da su se ove dvije jevrejske izbjeglice iz Srbije krile u Baru. Prema informaciji koju sam u septembru 2021. dobio od gospodina Marka Popovića iz Budve, istraživača jevrejske prošlosti Crne Gore, tetka i baka Jaše Alfandarija su kasnije iz Bara prešle u Skadar.

99% Jevreja koji danas žive u Crnoj Gori potiče iz Vojvodine, Slavonije, Srbije i Bosne. Njihova tipična priča izgleda otprilike ovako: preživeli su Drugi svetski rat u Crnoj Gori, nakon rata su se vratili kući ali nisu zatekli nikoga i ništa. Mnogi su se kasnije vratili u Crnu Goru, žene su se udale ovde. Ukoliko manjini ne preti opasnost, ona se ne skuplja. Crna Gora je bila tolerantna sredina. Jevreji koji su se ovde naselili nakon Drugog svetskog rata i njihova deca postali su Crnogorci. Tu je i osećaj zahvalnosti: ako su mi spasili porodicu, biću i ja Crnogorac. Ali privatno su ipak mnogi govorili mađarski ili jidiš. 70% Jevreja u današnjoj Crnoj Gori poreklom su mađarski Jevreji, 30% sefardski. Prema našim procenama, u Crnoj Gori sada ima oko 400 osoba jevrejskog porekla. U zajednici trenutno imamo oko 80 aktivnih članova koji dolaze na praznike i redovno se druže.“

**„Zadnji zadatak mom bivšem vojniku“:
na čelu Jevrejske zajednice Crne Gore**

„Do 2010. neki su smatrali porodicu Alfandari za jedinu jevrejsku porodicu u Crnoj Gori. Ljudi jevrejskog porekla nisu se međusobno poznavali. Kad su se crnogorski Jevreji počeli organizovati 2011, skupilo ih se mnogo više nego što su svi očekivali. Kao tada najpoznatiji Jevrej u Crnoj Gori, izabran sam za predsednika kad je osnovana jevrejska NVO. Rekao sam da ću prihvatiti ali da bude kako ja kažem, da kod mene nema demokratije. Prvo sam nastojao da se ukine NVO, znao sam da je taj status za nas nedovoljan i nastojao da budemo priznati kao verska zajednica. Formiranje zajednice ubrzala je poseta tadašnjeg vrhovnog aškenaskog rabina Izraela Jone Mecgera (Yona Metzger) Crnoj Gori. U zemlju, za koju se verovalo da u njoj Jevreja nema, i mi u to vreme stvarno još nismo imali priznatu zajednicu, došao je iznenada vrhovni rabin Izraela, sastao se s najvišim zvaničnicima i pozvao predstavnike jevrejskih opština iz susednih zemalja da dođu u Crnu Goru kod njega, umesto da on ide kod njih. To je mnogima bilo čudno i neshvatljivo, pojavile su se svakojake priče i teorije zašto je ovde došao, ko ga je poslao i slično. Vrhovni aškenaski rabin je ovde ostvario veliki utisak, nakon njegove posete uskoro smo dobili status verske zajednice i priznanje judaizma kao jedne od četiri glavne religije u Crnoj Gori, pored pravoslavlja, islama i katoličanstva. U stvari, taj vrhovni rabin i nije toliko važan, niti može, on je državni službenik, niži od ministra, ali u Crnoj Gori to ne shvataju, oni misle da je on za Jevreje nešto kao papa za katolike. U Izraelu postoji nešto poput vojne mafije, odnosno solidarnost bivših vojnika koja traje i kasnije kad nisi u armiji. Kad sam živio u Izraelu, taj Jona Mecger, kasnije vrhovni aškenaski rabin Izraela, bio je jedno vreme moj vojnik, ja sam mu bio komandant. Znači, on je od mene dobio još jedan, zadnji zadatak, da dođe u Crnu Goru da nam malo

pomogne, i taj zadatak je ispunio. U svakom slučaju, njegova poseta nije bila rezultat neke izraelske inicijative, kao što su neki spekulisali.

Jevrejska zajednica Crne Gore u međuvremenu, nakon zvaničnog priznanja sa strane države 2012, postala je članica važnih svetskih i evropskih jevrejskih organizacija. Naše aktivnosti prevazilaze crnogorski prostor, uspeali smo na primer da zahvaljujući našem iskustvu i kontaktima pomognemo u formiranju jevrejskih zajednica Albanije i Kosova. Jevreji Crne Gore poreklom su iz raznih drugih delova Balkana, preko porodičnih priča, rođaka i slično vezani su takođe za druge zemlje bivše Jugoslavije, to je još jedan razlog zašto jedna nova i mala zajednica kao što je naša ima od samog početka ne samo čisto crnogorsku nego i širu balkansku agendu. Mnogo nam je stalo do udruživanja i saradnje svih Jevreja Balkana i šire. Nedavno je u Budvi održana konferencija Mahar, već peta po redu, koja se pretvorila u najveći redovni skup Jevreja na Balkanu. Počeli smo sa šest država, ove godine smo imali šestnaest država i petsto učesnika. Za dve nedelje ovde u Podgorici polažemo kamen-temeljac prve nove sinagoge u Evropi nakon Drugog svetskog rata, stvarno nove i ne samo obnovljene u gradu gde je nekad sinagoga ipak bila.

Naš prvi rabin bio je Luciano Moše Prelević, on potiče iz jevrejske rabinske porodice po majci i crnogorskog plemena Kuća po ocu. Međutim, on živi u Zagrebu i primarno obavlja funkciju vrhovnog rabina Hrvatske, tamo ima znatno brojniju zajednicu, zato je mogao da dolazi samo povremeno. Imali smo plan da najpre napravimo sinagogu, tek onda pronađemo stalnog rabina koji će da živi u Crnoj Gori. Ali se sve nešto ubrzalo, od ove godine (2017) imamo rabina Ari Edelkopfa, on je postao prvi stalni rabin u istoriji Crne Gore. Član je organizacije Habad.⁴ Za Habad se priča svašta, da je to jedna sekta, da su opasni, ali to je često iz neznanja i ljubomore. Habad je jedna velika, zaslužna i vrlo aktivna jevrejska organizacija, oni imaju oko 7000 rabina po svetu. Ja sam odavno imao odlične veze sa Habadom. Dok je još bio živ Lubavičer rebe,⁵ zadnji u njihovoj liniji hasidskih rabina, umro je sredinom devedesetih, imao sam njegov lični telefonski broj, mnogi nisu mogli verovati da ga imam. Kao predsednik zajednice, dobio sam od Habada iz Bruklina listu rabina iz koje smo mogli da biramo kandidata. Rabi Ari Edelkopf je petnaest godina živio u Rusiji, bio je rabin u Soči, zna dobro ruski, lakše će sad da uči naš jezik koji je sličan. Proteran je iz Rusije zajedno sa još petnaest rabina, svi su bili iz Habada, postali su kolateralna šteta neke loše faze u američko-ruskim

⁴ Pokret Habad ili Habad Lubavič (engl.: Chabad-Lubavitch), u okviru judaizma najpoznatija, odnosno najbrojnija ortodoksna (hasidska) vjerska organizacija na svijetu. Osnivač ove grane judaizma je bio rabin Šneur Zalman (1745–1812) iz Ljohne (danas Bjelorusija). Nakon boljševičke revolucije u Rusiji, centar organizacije se najprije seli u Varšavu, pred Drugi svjetski rat zbog nacističke opasnosti u Bruklin (Brooklyn) u Njujorku, gdje se nalazi do danas.

⁵ Rabin Menahem Mendl Šneron (Menachem Mendel Schneerson) (1902–1994).

odnosima, proterani su samo zato što su posedovali američki pasoš. Pozvao sam rabina Edelkopfa da „dođe na viđenje“ u Crnu Goru. Oduševio me, on je vrlo prijatan čovjek, stalno nasmijan, sviđalo mi se između ostalog da poznaje hebrejski ne samo kao liturgijski jezik nego koristi i onaj pravi, živi jezik „sa ulice“. Mi nismo isključivo vjerska organizacija, sad kad je došao stalni rabin, to će biti još više odvojeno od naših kulturnih i drugih aktivnosti.“

„U našoj kući se uvek osećao miris Aušvica“

„Ja sam u Izraelu živio u kibucu izrazito leve orijentacije, pripadao sam ekstremnoj levici, to je bio i glavni razlog zašto sam napustio Jugoslaviju 1968. Već moji roditelji su bili takvi, oboje su bili članovi Hašomer Hacar⁶ pre Drugog svetskog rata, otac je kasnije bio partizan, član Komunističke partije Jugoslavije, ja sam dakle odrastao u jednoj levoj kući. Imao sam jedno kritično viđenje socijalističkog sistema u Jugoslaviji, posebno zbog odnosa prema Izraelu i još nekih drugih stvari, smetalo mi je na primer da Tito nikad nije posetio Jasenovac. Danas kler upravlja državom u Hrvatskoj i u Srbiji, klerovi pišu istoriju. Što sam stariji, sve više sam vezan za holokaust, sve više mislim na sve one koji su poginuli, nastojim da radim svašta samo da se ne zaboravi. Kad sam bio mlad, uvek sam bio svestan holokausta ali to je za mene bilo ipak jedno zatvoreno poglavlje, istorija. Danas, kako se više bavim tim pitanjima i svedočanstvima, iako vreme stalno odmiče, meni kao da teče unazad, sve više mi se čini da lično osećam patnju i bol onih koji su to doživeli, kao da sam ja jedan od njih, kao da se sve to desilo meni.

Antisemitizam je u Jugoslaviji jačao još pre Drugog svetskog rata. Nakon nastanka Kraljevine SHS živelo je u Vojvodini oko 30.000 Jevreja, od njih je oko 8000 proterano u Mađarsku, oni su govorili mađarski, zato su tretirani kao antidržavni element, jednostavno kao Mađari. Zbor, to je bila srpska fašistička organizacija, predlaže 1939. zakon da Jevreji ne smiju da se bave prehrambenom industrijom. 1940. u Jugoslaviji uveden je za Jevreje numerus klausus. Nakon 1941. i okupacije, to je već poznata priča. Posebno mi je stalo do Sajmišta, koncentracionog logora u Beogradu gde je ubijeno oko 50 ljudi iz moje bliže rodbine, njih su ubili četnici, srpski nacionalisti i kolaboracionisti. To stratište mora da se obeleži na način koji će otvoreno i jasno naglasiti jevrejski karakter žrtava, jedan dio mora da služi Jevrejima, da imaju mesto da se pomole i sećaju svojih ubijenih predaka i rođaka, u skladu sa svojim običajima. Ne bi trebalo da se od Sajmišta napravi jedno opšte mesto sećanja, uglavnom na srpske žrtve u Drugom svetskom ratu, kao što neki imaju u planu, ne smemo

⁶ Hašomer Hacar (hebr. Mladi stražar), poznata cionistička omladinska organizacija lijeve orijentacije, vrlo aktivna u međuratnoj Jugoslaviji.

dozvoliti da se prikriju i zaborave jevrejske žrtve Sajmišta, pitanje holokausta i antisemitizma, pitanje kolaboracije.⁷ Ja sam u svojim stavovima čvrst i bez dlake na jeziku, mnogi me zato ne vole, neki poznati srpski nacionalisti su mi i pretili. Ja volim kad mi prete, jer onda imam razlog da poludim.

Od porodice mi je kao odraslom čoveku ostala samo majka. Odrastao sam u kući holokausta. U našoj kući se uvek osećao miris Aušvica. Ja sam se rodio iz nekog principa. Otac je bio sefardski Jevrej iz Beograda, majka mađarska Jevrejka iz Subotice. Očeva porodica je živela u Srbiji već nekoliko generacija, moj deda je poginuo u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata. Otac je u Drugom svetskom ratu bio partizan, u Beogradu nakon rata nije zatekao nikoga. Kompletanu očevu porodicu su ubili Srbi. Majka se iz Aušvica vratila u jako teškom stanju. Imala je oštećen bubreg, izgubila je 70% vida. Doktori su njoj rekli: ti ne smeš da imaš dete, inače ćeš da umreš. Ali otac je rekao, i u tome je jedan fanatizam jevrejski: ti ćeš da umreš – ali ja ću imati dete! Rodio im se sin jedinac. Taj jedinac, to sam ja, Jaša Alfandari.“

Sudbina je ipak išla krivudavijim putem nego što su ljekari mogli postaviti. Desilo se da je Jašin otac rano umro, dok je majka, iako uvijek bolesna, rodila zdravo dijete, dočekala starost i poživjela sve do 90-ih godina. Gospođa Gizela Alfandari se nakon smrti svog supruga trajno nastanila u Subotici. Od 1968. sve do 1990, Jaša Alfandari je živio pretežno u Izraelu i nije u tom periodu dolazio u Jugoslaviju, zato što je „u titoizmu imao neke političke probleme“, ali ga je majka redovno posjećivala u Izraelu sve dok je mogla. Početkom 90-ih, kad se zdravlje njegove majke pogoršalo i više nije mogla putovati kao ranije, Jaša se vratio u domovinu da bude uz nju. U Subotici je upoznao svoju suprugu. U Crnu Goru, koja je nakon raspada „velike“ Jugoslavije do obnove državnosti 2006. ostala u „krnjoj“ zajedničkoj državi sa Srbijom, došao je najprije 1991. zbog posla, da bi se sredinom 90-ih sa suprugom i ćerkom trajno nastanio u Baru.

„Da napravim neku micvu na kraju priče“

„Na konferenciji Mahar koju organizujemo svake godine u Budvi, u molitvi se skuplja najviše Jevreja na Balkanu, oko 200 muškaraca. Dok traje Mahar, sve samo Jevreji, čitav hotel. To je naravno veliki uspeh ali je takođe tužno, jer toliko je nekad brojala jedna mala, sasvim normalna jevrejska zajednica kojih je na čitavom Balkanu prije Drugog svetskog rata bilo mnogo. Danas gotovo nema

⁷ Jaša Alfandari je pri kraju razgovora još jednom ponovio da mu je vrlo važno da se jevrejske žrtve logora na beogradskom Sajmištu obilježe. Pred moj odlazak, odštampao je i dao mi u ruke tekst svog otvorenog, polemički intoniranog pisma članovima Komisije za gradnju memorijalnog centra Sajmište iz avgusta 2015, koji je objavljen u većem broju medija i internetskih sajtova u Crnoj Gori i Srbiji.

više Jevreja na Balkanu. Ali ne sme se dogoditi da Jevreji Balkana nestanu. Ja sam mogao mirno da provodim stare dane, ništa mi nije trebalo. Ali sam kao najpoznatiji Jevrej u Crnoj Gori prihvatio da postanem predsednik naše nove zajednice. Da napravim neku micvu na kraju priče. Micvot, to je dobro delo, isti princip kao zakat kod muslimana. Ako činiš micvot, pomeraš datum svoje smrti.

Neki za našu zajednicu kažu da je to *one man show*. Poistovećavaju zajednicu sa mnom. Šta će biti kad umrem, ne znam. Nije moja briga. Ja sam svoju kuću izgradio. Imamo još puno planova. Prvo sinagoga, onda ona kuća što je na planu iza nje, to će biti sedište zajednice, arhiv, biblioteka. I na kraju jevrejsko groblje.⁸

Moramo da budemo najaktivnija jevrejska zajednica u Evropi, posle ćemo videti šta ćemo sa svetom!“

František ŠÍSTEK

**„IN OUR HOME, WE ALWAYS FELT THE
SMELL OF AUSCHWITZ“**

**Interview with Jaša Alfandari (1946–2018), Founder and First
Chairman of the Jewish Community of Montenegro**

This text represents a central part of a semi-structured interview with Jaša Alfandari (1946–2018), founder and first chairman of the Jewish Community of Montenegro, conducted by the author on November 22, 2017. This is one of the last interviews with J. Alfandari, who died several months later, on July 12, 2018. To author's knowledge, it is also the only semi-structured interview conducted with this important personality of post-referendum Montenegro and post-socialist Balkan Jewish life for scholarly purposes, following methodological principles used in social and cultural anthropology. The interview includes autobiographic elements of a representative of the first post-holocaust generation, reflections of Jewish identity and holocaust memory as well as his personal version of the story of the birth and first years of existence of the Jewish Community of Montenegro, founded in 2011.

Ključne riječi: *Jaša Alfandari, Jevrejska zajednica Crne Gore, jevrejski narod, holokaust*

⁸ Želja da se u Crnoj Gori osnuje savremeno jevrejsko groblje nije se za Jašina života (ni do današnjeg dana) ostvarila. Jaša Alfandari je umro u Podgorici 12. jula 2018, sahranjen je na jevrejskom groblju u Subotici pored svoje majke Gizele.